

СРБИЈА
У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ
БОРБИ

ЦЕНТРАЛНА
СРБИЈА

НОЛИТ-ПРОСВЕТА

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА

*НА ОСНОВУ САКУПЉЕНОГ И ОБРАЂЕНОГ
МАТЕРИЈА ЛИА КЊИГУ НАПИСАО*

АЛЕКСАНДАР ВИТОРОВИЋ
НОВИНАР

1967

НОЛИТ • ПРОСВЕТА
БЕОГРАД

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

**БОЈИЋ МИЛОСАВ
ЖИВАНОВИЋ МИЛОСАВ
ИВКОВИЋ ЉУБОМИР ШУЦА
ЈОСИПОВИЋ СРБОЉУБ
МАРКОВИЋ ДРАГОСЛАВ ДРАЖА
МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛОВАН МИКА
МИТРОВИЋ МИЛОРАД РАДЕ
НЕДЕЉКОВИЋ РАДИСАВ РАЈА
ПЕТРОВИЋ ДУШАН ШАНЕ
РИСТИЋ РАТОМИР СЕЉА
СИКИМИЋ НИКОЛА
СТОЈАНОВИЋ БРАНИСЛАВ
ЦВЕТКОВИЋ ВИТОМИР**

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА

РИЗНИЋ ДАНИЦА

*ОВУ КЊИГУ ИЗДАЈЕ
ОДБОР ЗА ПРОСЛАВУ
ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ УСТАНКА
И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У СРБИЈИ*

ПРЕДГОВОР

Ма колико била свака подела Србије на нека посебна подручја неприродна и вештачка, јер она представља једну јединствену друштвено-економску, политичку и културну целину, ипак је ради могућности праћења развоја НОБ-а, и ради што свестранијег хроничарског, фактографског констатовања свих значајнијих момената у развоју револуционарне борбе у периоду 1941—1945. године, то било нужно и неопходно.

Зато се и издвајање једног дела Србије, са бившим окрузима Београд, Крагујевац, Пожаревац, Светозарево, издвајање једног дела Поморавља, Шумадије, Космаја, Хомоља и читавог пожаревачког подручја, са делом Посавине и Подунавља, као и непо-средне околине Београда — мора узети само условно и схватити само као намера да се омогући што прегледнији увид у развој народноослободилачког покрета у Србији. То само по себи крије и одређене опасности, које леже, пре свега, у томе што се једна јединствена револуционарна борба у Србији — као део јединствене борбе југословенских народа — изоловано посматра и црпачи.

Но, како ова књига нема других претезија него да буде верна хроника свих важнијих догађаја и периода у развоју народноослободилачке борбе на овом подручју, да да исцрпнији преглед кретања народноослободилачке револуционарне борбе и да изложи проверени, аутентични материјал било из писаних докумената, било из врло озбиљно проверених сећања учесника, да, оцењујући догађаје, у исто време да и што више факата и голих чињеница, једном речју, како нема претензија да буде Историја народноослободилачког покрета на подручју централне Србије — него више да служи као материјал и сређена грађа за будући научни рад историчара — то овакав прилаз има читав низ предности и омогућује шире и детаљније разматрање развоја НОП-а.

Треба рећи да — кад смо се већ одлучили на поделу територије и на такав начин прављења прегледа НОБ-а — издвајање овог подручја у подручје тзв. централне Србије има своје пуно оправдање.

Поред многих разноликости, то подручје скоро читаво гравитира ка Београду као свом општем центру. С њим је повезано многим железничким, друмским и речним комуникацијама. Крагујевац, Смедерево, Пожаревац, Светозарево и други значајни индустријски и општи центри, са читавом својом околином, гравитирају ка Београду због његове релативно непосредне близине и утицаја, како економско-политичког, тако и културног, који је, из разумљивих разлога, далеко већи када је у питању овај крај него друга подручја Србије.

То подручје — условно названо подручје централне Србије — у прошлости је, а и у новије време, било средиште економских, политичких и културних збивања на територији данашње Србије. Ту су се одигравали најзначајнији догађаји из првог српског устанка. С тим у вези, ту су и друштвено-економске промене у то време биле и најбрже и највидније. Ту су започела са радом и прва индустријска предузећа у Србији: барутана у Страгарима и тополивица у Крагујевцу. Крагујевац и Београд постају тако први значајнији раднички центри у Србији. У њима се стварају и прве радничке организације. Раднички покрет на читавом овом подручју развијао се под утицајем ова два центра, како првих дана, тако и касније.

Међутим, и на овом подручју раднички покрет је пролазио кроз најразличитије фазе. Рађајући се у заосталој земљи, он је пролазио кроз разноврсне тешкоће, и у овом унутрашњем развоју изражавао многе слабости, које су биле, у ствари, израз заосталости и неразвијености уопште. Али представљајући револуционарне захтеве тога времена, раднички покрет је успешно одолевао свим тешкоћама и обезбедио себи прогресивно кретање напред.

Раднички покрет на територији централне Србије доживљава велики замах крајем 1937. и почетком 1938. године. То је време крупних позитивних промена у КПЈ, време наилазеће опасности фашизма и рата. У свим крајевима почеле су се обнављати партијске организације. Нови чланови партије регрутовани су од радника и омладинаца који су се истакли револуционарним радом у Урсовим синдикатима и другим напредним масовним организацијама.

На ширењу мреже партијских и скојевских организација у централној Србији радила су у то време два партијска комитета — Обласни комитет КПЈ за ужу Србију, који је поред ових крајева обухватао и западну Србију, и Месни комитет КПЈ за Београд, који је истовремено имао и функцију Округног комитета. Прве партијске организације у Шумадији, поред крагујевачке партијске организације обновљене су у Трешњевици и Белосавцима, а ојачана политичка упоришта у Баточини, Брзану и Грошници. Ис-

товремено Обласни комитет обнавља партијске организације у Поморављу — најпре у Јагодини, а затим у парафинској фабрици стакла. Нешто касније, формиране су партијске организације у Ћуприји и Шантаровцу. Идуће, 1939. године, обновљене су партијске организације у Свилајнцу, Марковцу и Смедеревској Паланци.

Око Београда прве партијске организације се обнављају 1938. године у Тамнави, Посавини и Пожаревцу. Партијске ћелије су постојале у Убу, Бањанима, Такову, Каленићу и Кожуару — Тамнава; у Забрежју и Стублинама — Посавина; у Пожаревцу. Годину дана касније, 1939. године, обнавља се партијска организација у Обреновцу, а такође и у неким селима космајског среза.

Почетком фебруара 1940. године одржана је на Црном врху обласна партијска конференција. Поред избора делегата за V земаљску конференцију, одлучено је да се формирају окружни партијски комитети. Тако се формирају ОК Крагујевца, ОК Јатодине, ОК Смедеревске Паланке, који су истовремено били и месни комитети места у којима су се налазили. На територији коју је обухватао ОК Београда формиран су Тамнавоки и Посавски срески комитети, а 1940. године окружно партијско повереништво у Пожаревцу, месни комитет у Смедереву и арески комитет за Космај.

Партијске и скојевске организације доприносиле су јачању масовних радничких и напредних организација у варошима: синдиката, културно-уметничких друштава и организација жена. Најјаче радничке организације налазиле су се у Крагујевцу, а организације жена у Поморављу. Истовремено почиње масовно освајање села стварањем подружница Задружне омладине Југославије, културних домова и читаоница.

Све ове организације укључују се у политичку борбу против профашистичког режима бивше монархије. Синдикални штрајкови, поред економског, све више добијају политички карактер. Организују се демонстрације против скупове, у вези са чешком кризом, са опасношћу од фашизма и др. Најзначајнији догађај је 27. март. Најпре су у земљи одлучан отпор фашизацији и издаји пружили радници и омладина Крагујевца.

Уочи мартовских догађаја 1941. године у централној Србији је било око 450 чланова КПЈ и око 500 чланова СКОЈ-а.

Априлоким ратом партијске организације су претрпеле знатне губитке. Један број чланова је отишао у војску, а неки су допали у заробљеничке логоре. Партијска руководства настављају по окупацији политичку борбу против фашизма, припремајући оружану борбу против окупатора и

настојећи да ојачају организације. Крајем јуна, на овој територији је било близу 700 чланова КПЈ и око 800 скојеваца.

На територији централне Србије припремано је формирање четири одреда: два са ослоном на Крагујевац (Крагујевачки и Први шумадијски), један са ослоном на радништво Смедеревске Паланке (Други шумадијски) и један под Београдом (Космајскопосавски).

Нападом Немачке на Совјетски Савез стекли су се сви услови за успешно вођење оружане борбе. Снажан политички утицај који је остварила КПЈ омогућавао је шире увлачење народа у оружану борбу. Отуда су сва партијска руководства и организације добили задатак да приступе формирању оружаных јединица: почетком јула формиран су Космајскопосавски, Други шумадијски и Први шумадијски партизански одред. У Крагујевцу се тих дана формирају војне десетине, које су започеле мање акције у граду и околини. Сличне борбене групе формирају се и по другим варошима: Пожаревцу, Смедереву, Јагодини. Уз то, партијска руководства на терену стварају друге мање војне јединице: партизанске одреде око Пожаревца, Грочанско-подунавски партизански одред, Први, а касније и Други поморавоки одред.

Подручје централне Србије имало је огроман стратешко-политички значај за окупатора и квинслишке снаге. Деловање партизанских одреда на тој територији — у непосредној близини Београда — испресецаној врло значајним комуникацијама које, пресецајући Балканско полуострво, везују централну Европу са њеним југом и средњим Истоком, угрожавало је нормално снабдевање трупа и несметано вођење непријатељских операција. То подручје је, с друге стране, спадало у привредно врло значајна подручја. Читав низ врло значајних индустријских предузећа био је сконцентрисан на тој територији. Због тога је окупатор био особито осетљив на развитак НОП-а управо баш на том подручју. Блокада Космаја у августу месецу, уз концентрацију преко 15.000 окупаторско-квинслишких војника у циљу уништења партизанских снага на том терену, представља прву замашну и обимну војничку акцију у нашој земљи уопште. Паљење Скеле, Дражевца и броше воше акције немачких окупационих трупа, тенковских јединица и авиона против јединица Посавског и касније Космајског одреда представљају припремне акције и заправо сам почетак Прве непријатељске офанзиве.

Треба истаћи да територија о којој је реч нема погодних терена за велике маневре. Уз то, најпогодније планинске крајеве — Хомоље — држали су четници Драже Михаиловића читаво време. Једину могућност за широке

партизанске акције и за вођење оружане борбе могла је да представља широка народна подршка. Та подршка ни у најтежим периодима кроз који је народноослободилачки покрет у овом крају пролазио није изостала. Она се јављала као последица правилне политичке линије руководства, усмерености на политички рад, на стварање и учвршћење партијских и политичких организација. У том погледу су нарочито карактеристична искуства из 1942. године. Ситан, дуготрајан, упоран, свакодневан политички рад; борба за сваког човека, настојање да се прочита један лектук, растури пропагандни материјал, одржи конференција, састане НОО, прикупи помоћ — у условима када је то могло изгледати сасвим узалудно и некорисно — дали су врло брзо значајне и крупне резултате. Тим радом, потпомогнутим стално мањим или крупнијим партизанским акцијама, одржавана је веза у најтежим тренуцима, у периодима најсуровијег терора и скоро масовног обесхрабрења. На подручју Шумадије и Космаја то је омогућило не само одржавање партизанских снага на терену него и континуиран прилив нових бораца. У пожаревачком крају, и поред великих губитака, тај непрестани политички рад омогућио је непрекидно деловање постојећих партизанских јединица.

Један од одлучујућих фактора успешног развитка НОБ-а на овом подручју јесу управо умешност и правилност политичке оријентације партијских руководства и команди одреда, које су обезбедиле масовно учешће народа у њему.

Значај који је за успешну борбу у Србији имао покрет на овом подручју формулисан је и у децембарском писму 1941. године које је ПК КПЈ за Србију упутио ЦК КПЈ. Успешно вођење оружане борбе под самим Београдом није представљало само морално-политичку чињеницу него је и у погледу војничке стратегије било ослонац за релативно лако развијање отпора против окупатора и његових сарадника у данима борбе за коначно ослобођење. Чињеница да су ту, под Београдом, за све време окупације деловале снажне војне јединице и постојале јаке организације на терену онемогућила је концентрацију и сређивање профашистичких и контрареволуционарних снага у данима пораза фашистичких сила.

Значајни чиниоци били су још и традиционално слободољубиво расположење народа, мржња према окупатору и издајницима свих боја. То је крај који је већ столећима био у свим окршајима и биткама, увек био у центру свих збивања судбински везаних за олстанак земље и слободу народа.

Међутим, један од одлучујућих фактора таквог расположења било је и постојање читавог низа врло значајних индустријских и радничких центара. Крагујевац, Смедеревево, См. Паланка, Костолац, Светозарево, Пожаревац, Сењски рудници, Параћин и Ћуприја, Младеновац и Велика Плана, Обреновац, Лазаревац, Барич и Умка итд. били су непресушан извор кадрова, нових бораца, санитетског и пропагандног материјала, обилне материјалне помоћи. Нарочито је Београд у том погледу био од непроцењиве вредности. Он је, са својом бројном радничком класом, зрачио и давао подстицај развоју НОБ-а у читавој земљи. Он је, нарочито због своје непосредне близине и великих могућности у вези са тим, значио веома много за развој револуционарне борбе и оружаних одреда на овој територији.

У тренуцима великих искушења, када је под жестоким ударцима терора почињала слабити вера и када се почела губити перспектива, када су настајали периоди колебања код заплашених, измасакрираних сељачких маса, притицали су млади, борбени радници из Београда и других градова и својом одлучношћу и својом вером уносили охрабрење и учвршћивали покатакд већ мало поколебане редове.

Тешкоће при писању ове књиге произилазиле су у многоме и због тога што је развој народноослободилачке борбе на овом гтодручју био неравномеран и врло често без неких чвршћих и сталнијих међусобних веза. С друге стране, то подручје је имало у много чему — нарочито у појединим временским раздобљима — много заједничког и представљало је скоро јединствено подручје борбе и револуције. Нарочито је то био случај 1941. године, када је заједничка карактеристика стања у свим крајевима централне Србије била: општенародни устанак, његова ширина и масовност и крупни резултати постигнути већ у првим данима. У то време, на тој територији борило се 8 партизанских одреда са преко 7.000 бораца. Касније, развитак НОБ-а текао је врло различито и неравномерно, зависно од стицаја читавог низа одређених друштвених и других околности у појединим крајевима. Тако је, на пример, једино у пожаревачком крају партизанска слободна територија и бројност и масовност партизанских одреда трајала све до пролећа 1942. године. Друга подручја централне Србије била су обухваћена широким операцијама I непријатељске офанзиве, и партизански одреди су, заједно са јединицама других подручја, учествовали у одбрани Прве Ужичке Републике и повлачиле се затим заједно са Врховним штабом у правцу Санцака и Босне. Велики део тих бораца учествовао је у славним и дупим борбама пролетерских бригада и

дивизија, проносећи славу партизанских бораца свога краја широм наше земље.

Међутим — као што ће се из ове књиге видети — партизанска пушка није престала да пуца ни у једном тренутку на овом подручју. Са више или мање успеха, пролазећи кроз разне кризе и искушења, народноослободилачки покрет у централној Србији крчио је себи путеве и неорестано ишао напред, да би јесење дане 1944. године дочекао са хиљадама и хиљадама бораца.

Чак и на подручјима где је масовни сурови непријатељски терор не само обезглавио народноослободилачки покрет него и физички у најбуквалнијем смислу уништио све оно што се експонирало у сарадњи са партизанским одредима и НОП-ом, чак и тамо — после дужих или краћих периода кризе у којима је страх паралисао скоро сваки облик револуционарне борбе — потенцијалне револуционарне и борбене снаге народа избијале су свом силином у првом погодном тренутку, увек када је стицај одређених услова то омогућавао.

Подручје Светозарева и читаво Поморавље било је крајем 1941. године захваћено страховитим терором. Тај терор трајао је непрекидно и 1942. и 1943. године, и с обзиром на чињеницу да су и војни одреди и политичка руководства или напустили тај терен или су били физички уништени — народноослободилачка борба није могла добити шири замах.

За то време на подручју округа Аранђеловац, Београд и Пожаревац деловали су снажни партизански одреди. Нарочито на терену уже Шумадије и Космаја у току 1942. године јача партијска организација, формирају се партизански одреди и изводе ни? оружаних и других акција. У пролеће 1943. године долази до полета НОБ-а и до стварања јаким партизанских одреда, батаљона и бригада. Прва шумадијска бригада створена у то време прошла је дуг пут борбе кроз знатан део Србије и у јуначким борбама у Пријеполу била десеткована и претрпела страховите губитке.

Борце који су из састава Шумадијског и Космајског одреда отишли у Прву шумадијску бригаду заменио је још већи број нових бораца са тог подручја, нарочито из великих градских центара: Београда, Смедерева, Крагујевца, Смедеревске Паланке, Младеновца и др.

Јединство народноослободилачке борбе уопште, а у овом делу земље посебно, значило је много за њен развој и успех. Бацајући снаге на један крај, концентришући напоре на одређену територију, непријатељ је остављао ослабљена друга подручја и друге територије и тиме стварао услове за размах и нови полет револуционарне борбе народа.

Велика територија на којој су деловали поједини партизански одреди, шихова повезаност са народом и јединствена подршка коју су уживали од најширих слојева народа омогућавали су брза маневрисања, велику покретљивост и брзу и изненадну нападачку ефикасност.

С друге стране, окупатор и њихове слуге, наилазећи овуда на отпор, сретајући се на сваком кораку са општим презиром и мржњом, морали су да рачунају само на своју сопствену онагу, на број наоружаног људства и на техничку опремљеност. Стога су и без обзира на преимућство које су имали у оружју, и без обзира на чињеницу да су на овој територији у својим рукама чврсто држали велике градске и индустријске центре и да су запосели све главне и основне комуникације, увек били у ситуацији да се бране и у немогућности да дејствују на целој територији, у стању да предузимају шире акције „чишћења“ само на релативно ужим реонима.

У том логледу, од значаја је и повезаност НОБ-а у Југославији. Руковођена од КПЈ, НОБ народа Југославије је од свог почетка имала карактер јединственог, општенародног покрета свих народа Југославије, на челу са радничком класом и најбољим синовима наших народа — југословенским комунистима. Успеси борбе у ма ком делу земље били су успеси народноослободилачке борбе у целини.

Тако су је доживљавали сви борци народноослободилачке војске и партизанских одреда, тако се она одражавала на успехе те борбе и њене резултате на сваком посебном ужем подручју. Свака вест о томе да је ослобођена Нова Варош, да су јединице народноослободилачке војске ослободиле Приједор, да ослобођена територија заузима велике просторе Босне и Херцеговине, да су ослобођени Бихаћ, Дрвар и Јајце итд. значила је нов подстрек борби и у овим крајевима и имала за последицу појачане акције макар и малобројних партизана, нпр. у 1942. години, доводила у редове партизанских одреда и касније бригада на територији централне Србије нове борце, нарочито у 1943. и 1944. години.

Први састанак Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у Бихаћу крајем 1942. године значао је у том погледу веома много. Вести о формирању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, о одлукама које су тамо донете — значиле су отварање јаснијих перспектива и имале за последицу нов замах и ноз полет оружаних акција и на овом подручју, где је ситуација још увек била релативно врло тешка, а партизанске снаге мале. Међутим, Други састанак Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије дочекан је са бројним партизанским одредима и већ формираном Првом шумадијском

бригадом, која је заједно са Првом јужноморавском бригадом, после низа уотешних акција, напустила терен централне Србије да би се у Санцаку придружила осталим јединицама народноослободилачке војске и тамо, у жестоким борбама у Пријепољу, претрпела огромне губитке.

Други састанак Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије је, пак, довео до новог снажног полета и омогућио велики, стални прилив бораца како из Београда, тако и са територије централне Србије и нарочито већих индустријских и градских насеља. То је био већ почетак краја фашистичко-квинслишких злодела и њиховог окупаторског вршљања и терора. Капитулација једног од главних фашистичких партнера — Италије охрабрујуће је деловала на најшире слојеве народа и омогућила да у пуној мери дођу до изражаја огромне потенцијалне револуционарне народне снаге. То је отворило перспективе блиског краја фашистичких завојевача и имало за последицу, да терором, масовним убиствима и мучењима поколебано борбено раотоложење народа дође поново до пуног изражаја.

То су били дани када је истина о нама, истина о народноослободилачкој борби народа Југославије већ ширко продрла у свет. Савезници са Запада били су присиљени да се одвајају од компромитованих снага југословенске издајничке буржоазије, која је своју судбину до краја везивала за судбину окупатора. При Врховном штабу Народнаослободилачке војске већ су се налазиле војне мисије савезника са задатком да пруже помоћ народноослободилачкој борби народа Југославије. Непго кадаије, такве миаије нашле су се и при пгабовима партизанских одреда са ове територије.

Хитлеровске армије почеле су већ да доживљавају прве тешке поразе на тлу Совјетског Савеза. Црвена армија прелазила је у офанзиву и отпочела прогањање фашистичких завојевача са своје територије. Вера у моћ Совјетског Савеза, вера у непобедивост Црвене армије, која је од првих дана устанка била један од главних фактора снаге и вере у општу победу над фашизмом — победом код Стаљинграда и снажним другим војним акцијама, почела је и код најширих слојева народа да добија своју несумњиву материјалну потврду. Стаљинград је постао симбол предстојеће победе и непобедивости Црвене армије и прве земље социјализма. Веоти „Слободне Југославије“, као и вести радио-Москве и савезничких радио-станица, које су јављајући о првим победама почеле јављати и о борбама и победама југословенских партизана, слушане су са највећим нестргљењем и очекиване са великом радошћу.

С тим у вези, треба истаћи велини значај и улогу коју је у току читавог рата играла партизанска штампа. Од првих дана устанка партизански одреди, партизанске чете, месни и срески народноослободилачки одбори издавали су, као и свуда, и на овој територији листове, прогласе, летке, зидне новине, умножавали вести „Слободне Југославије“, штампали и прештампавали брошуре, књиге и други пропагандни материјал. С тим се наставило и у најтежим периодима кроз које су пролазили поједини крајеви централне Србије. Нарочито од краја 1942. године, односно од почетка 1943. године тај рад постаје врло значајан и континуиран. У књизи је цитиран један део из обилног пропагандног материјала објављиваног током 1941. — 1945. године на територији централне Србије. То је само мали део онога што је издавано у току тог времена. Велика је штета што због краткоће времена нису могли бити дати у књизи и збирни подаци о броју листова, прогласа и др. издатих за време народноослободилачке борбе. Но, у сваком случају, треба подвући да је тај број врло велик и да је писана реч, као и усмена пропаганда, представљала један од важних сталних задатака. Гинуло се због тога да би један проглас или једна вест постала доступна ма само и једном човеку више. Улагали су се натчовечански напори да би технике нормално радиле, да би се обезбедиле потребне количине папире и штампарског материјала, да би се штампани материјал растурао итд. Билтени Врховног штаба и поједини примерци „Борбе“ и нарочито „Гласа“, који су мање или више редовно стизали на терен, очекивани су са највећим нестрпљењем и чувани као највећа драгоценост.

Један од озбиљних недостатака у том погледу био је одсуство сталних, сигурних и добрих веза како окружних комитета из централне Србије са Покрајинским комитетом, тако и међусобне везе појединих окружних партијских руководства и команди партизанских одреда. То је имало негативних последица не само на обезбеђење пристизања вести и штампаног, пропагандног материјала него и на опште руковођење борбом на терену.

Везе између појединих окружних руководства и појединих партизанских одреда постојале су увек, али нису увек биле интензивне, непрекидне и довољно ефикасне. Изузетак од те чине везе и контакти које су постојале између Шумадијског и Космајског партизанског одреда и окружних руководства Аранђеловца и Младеновца, као и њихове заједничке везе са Пожаревачким одредом и руководством окружног комитета од краја 1942. године, као и Окружним комитетом Чачка и Такоиским одредом. Нарочито се негативно одразила чињеница што су везе са Сремом и народноослободилачком борбом у Срему биле нере-

довне и повремене. Разлоге за све то треба тражити у стварним великим објективним тешкоћама које су постојале у појединим тренуцима: везе са Покрајинским комитетом (који је требало да помаже и омогућује брже и ефикасније повезивање) биле су нередовне и скопчане са великим тешкоћама јер се он непрестано налазио у Београду. И у 1943. и 1944. години, када су се у непосредној околини Београда налазиле тако рећи ослобођене огромне територије које гу обезбеђивале партизанске јединице од по неколико стотина бораца, везе са Покрајинским комитетом — који је и тада остао у Београду — биле су скопчане са великим тешкоћама, биле су врло споре, компликоване и недовољно ефикасне. Сем тога, сасвим разумљиво, Покрајински комитет, руководећи из Београда, није могао бити увек у току збивања и често је у својим упутствима био изван стварних односа снага и прилика на терену. Међуокружно саветовање, одржано половином 1943. године, имало је стога велики значај, јер је, поред осталог, омогућило даљу још тешњу координацију између појединих окружних руководства и учврстило везе са Покрајинаким комитетом и Градском партијском организацијом.

Треба нагласити још једну чињеницу. Због специфичности терена о коме је реч, народноослободилачка борба у централној Србији, без обзира на снаге партизанских одреда у појединим крајевима, све до коначног ослобођења и до спајања са јединицама Народноослободилачке војске Југославије и јединицама Црвене армије, имала је и морала је имати искључиво карактер партизанског ратовања. Као што је већ речено, радило се о територији од изванредног значаја за окупатора, која се налазила у непосредној близини Београда и која га је у најбуквалнијем смислу (заједно са територијом на којој су дејствовали сремски партизани и борци сремских бригада и јединица Народноослободилачке војске) окружавала, о територији испресецајућом многим важним комуникацијама — једном речју, радило се о територији које би се окупаторске снаге могле лишити само у условима општег повлачења услед изгубљеног рата. Колико су окупатори и снаге издајничке буржоазије биле осетљиве на све оно што се на тој територији дешавало, показују у малом цитиране депеше из 1943. године којима се на појаву негативно концентрисанијих партизанских снага (Прва шумадијска бригада, Космајски и Шумадијски партизански одред и Сремски батаљон) реаговало позивањем на општи аларм и мобилизацију за одбрану угроженог Београда. Стога је свака већа концентрација партизанских снага на овом терену и сваки покушај вођења ширег, фронталнијег ратовања доводила до брзе, врло велике концентрације огромних моторизованих снага непријатеља. Због

близине Београда и других великих центара, због одличних комуникација то је било лако могуће и лако изводљиво. То је све — на овој територији више него игде другде — наметало потребу чистог партизанског вођења борбе и захтевало стриктно спровођење такве тактике ратовања која ће омогућавати брзе и изненадне нападе тамо где се непријатељ најмање нада и обезбедити да се борба не прихвата ни по коју цену тамо где услови не одговарају. Повлачити се испред непријатељских концентрација, избегавати борбу коју непријатељ хоће да наметне у условима који њему одговарају, изненадно напасти на живу снагу непријатеља тамо где он тај напад најмање очекује, брзо комуницирати и мењати како место боравка, тако и место напада, сећи комуникације, диверзантаким акцијама стално узнемишавати окупатора и његове слуге, све то комбиновати са већим и ширим војним акцијама и изненадним нападима на веће непријатељске гарнизоне (Аранђеловац, Сопот, Лазаревац, Гроцка, Раља) — како би се у датим околностима могло што успешније супротстављати са релативно малим снагама бројно надмоћнијем непријатељу, морало је у току читаве борбе представљати на овој територији једну од битних камена-темељаца војне тактике и барбене концепције.

Упоредо са тим, било је неопходно и стално појачавати, развијати и проширивати везе са народом. Отуда одлучна оријентација на политички рад, на стварање и учвршћење политичких организација на терену.

Таква оријентација произилазила је из чињенице што је народноослободилачка борба од самог почетка имала и карактер револуционарне борбе за овјргавање старе власти, за ликвидирање капиталкетичког друштвеног оистема, за уништење експлоатације и националног поробљавања; што је имала за циљ стварање новог друштва, друштва у коме ће сви народи бити једнаки, равноправни и слободни, друштва у коме ће радни људи — ослобођени експлоатације — изграђивати себи бољу и срећнију будућност. У разним фазама револуције платформа народноослободилачке борбе била је тако широко постављена да је увек садржавала и задатак обарања старе власти и стварање новог друштва.

Тиме је устанак неопходно од самог почетка и овде на територији централне Србије, као и у читавој Југославији, поставио себи за циљ рушење старе власти, ликвидирање општинских управа и упоредо са тим стварање органа нове власти — народноослободилачких одбора. Тај задатак био је наметнут и потребом да се, у циљу успеха оружаних акција, ликвидирањем старе власти дезорганизује непријатељска позадина, а стварањем народноослободилачких одбора осигура организована помоћ народноослободилачком покрету и револуционарној борби народа обезбеди јединствена по-

литичка подршка. Народноослободилачки одбори као борбени демократски органи револуције и народне власти имали су читав низ задатака и функција: снабдевање оружаних одреда исхраном и другим потребама, одржавање реда и безбедности, организовање курирске службе, чување и неговање рањеника, мобилизација и слање нових бораца у партизанске одреде, прикупљање података о кретању, броју и снази непријатеља, организовање и одржавање политичких конференција и других састанака.

Зато се још у 1941. години народноослободилачки одбори организују као политичка јединства или групе за помоћ партизанима. У разним крајевима они се у то време најразличитије зову, као што се из ове књиге види, али свуда имају исти карактер. Ташву садржину рада и такав карактер народноослободилачки одбори су имали и на ослобођеној и на полуослобођеној територији — свуда где су дејствовале партизанске јединице. Већ у то време, у јесен 1941. године, стварали су се и срески народноослободилачки одбори (Кучево, Аранђеловац, Младеновац).

Када је повлачењем за Санџак највећег дела партизанских одреда, у зиму 1941. године, на територији централне Србије остало врло мало партизанских снага и цела територија била изложена масовном терору а сарадници народноослободилачких покрета физичком уништењу, окупатор и његове слуге — издајничка буржоазија — главну општрину својих настојања управили су на народноослободилачке и друге политичке и друштвене организације. Поред чланова Комунистичке партије који су остали на терену, и сви чланови народноослободилачких одбора који су се истакли у политичком раду били су ухапшени, отерани у логор, поубијани или присиљени да оду у најстрожу илегалност. Тако је непрестани терор отежавао обнављање рада народноослободилачких одбора. Међутим, упорношћу партијских руководства и настојањима партизанских јединица, на бази већ стечених искустава у току читаве 1942. године стално су бележени значајни резултати у изградњи нових илегалних народноослободилачких одбора. Тако су у јесен 1942. године биле консолидоване организације народноослободилачких одбора у крагујевачком, младеновачком и пожаревачком округу, што је омогућавало у то време успешно организовање многих акција: сакупљање прилога за народноослободилачку борбу, прикупљање података о злочинима окупатора, забрану рада општинских управа и квинслишке администрације. Упоредо са тим, у том раду растао је и политички утицај народноослободилачког покрета и учвршћивало се борбено јединство народа.

То је омогућило да се 1943. године приђе образовању нових народноослободилачких одбора у многим местима,

њиховом организационом учвршћењу и јачању њиховог утицаја. После међоокружног партијског саветовања половином 1943. године, припремљено је формирање окружних народноослободилачких одбора. 1944. године образују се прво у младеновачком и крагујевачком, а затим и на подручјима других округа, поред окружних, и срески народноослободилачки одбори. Тиме је изграђена целисита организација народноослободилачке власти на ослобођеној и полуослобођеној територији, што је у многоме било од пресудног значаја за организоване напоре на подручју централне Србије у завршним операцијама за коначно ослобођење земље и за широко и организовано учешће позадине у помоћи фронту и армији.

Народноослободилачки одбори могли су развијати такву активност зато што су се ослањали на политичко јединство народа, што је њихову политичку основу представљао јединствени народноослободилачки фронт који је настао у периоду предратне борбе против фашизма и који се у току народноослободилачке борбе и револуције развио у широку општенародну организацију.

Као што је већ речено, уочи устанка 1941. године било је 700 чланова Комунистичке партије Југославије и око 800 чланова Савеза комунистичке омладине Југославије на овом подручју. Међутим, великом политичком активношћу и организованом борбом против фашизма, рата, издаје земље, нарочито у мартовским и априлским данима 1941. године, углед и утицај Партије огромно је порастао и он се не може ни приближно иаказати бројем чланова Партије и Савеза комунистичке омладине Југославије. Стављајући се на чело борбе против суровог завојевача, организујући отпор против окупатора, који је (муњевитим ратом присилио на нечасну капитулацију издајничку владајућу буржоазију и раскомадао земљу, Комунистичка партија Југославије била је једина организована онага у земљи која је могла постати одлучујући фактор народног отпора и руководилац револуционарне борбе. Тиме је њен углед и утицај још више порастао, а њена широка политичка платформа представљала сигурну основу за остварење борбеног јединства свих народа Југославије. С почетком устанка скоро целокупно партијско чланство — апособно да се оружјем бори — нашло се у редовима бораца-партизана и свуда је представљало борбено језгро и ударну снагу првих оружаних одреда. Тиме је Комунистичка партија Југославије на делу — борбом и животима својих чланова и чланова борбене организације комунистичке омладине доказивала своју доследност и потврђивала своју верност народу, слободи и великим идеалима социјализма. У првим данима уотанка у партизаноким одредима било је сконцентрисано све. Они су постали но-

сиоци не само оружане борбе него и политичке акције, организовања позадине и свестране организационе активности.

Врло брзо се показало да би запостављање стварања илегалних организација на терену за време уопона устанка 1941. године могло да има тежих негативних последица на даље мобилисање и активирање потенцијалног борбеног раположења народа и организовање снага отпора. Известан број чланова Комунистичке партије Југославије био је враћен на политички рад у позадину; обновљена су и ојачана партијска руководства на терену.

После повлачења већине партизанских одреда за Санџак, ударцу непријатељског терора биле су изложене у првом реду оне партијске и политичке организације које су деловале на ослобођеној и полуослобођеној територији, где су се чланови у току рада афирмисали и истакли, изашли из илегалности и постали познати организатори маовног народног устанка. На другим местима пак, где у време успона устанка није постојала ослобођена територија, партијске и политичке организације не само да су за момент измакле суровом обрачуна непријатеља него су чак уопеле и да бројно ојачају и организационо и борбено се учврсте (нпр. територија младеновачког, подунавског и грочанског среза).

И ако су после повлачења одреда за Санџак на територији уже Србије остала само три међусобно неповезана партијска комитета (Окружни комитет КПЈ за Пожаревац, Срепски комитет КПЈ за Колашац, који је радио обухватао четири среза некадашњег ОК Београда и ОК КПЈ за Аранђеловац), рад на обнављању и ширењу организација одвијао се на читавој територији у врло тешким условима. Он је, сасвим разумљиво, био најефикаснији на подручју поменутих округа и срезова и тамо је тај упоран рад на консолидацији организација завршен тек крајем 1942. године.

То је и омогућило нови полет народноослободилачке борбе у пролеће 1943. године, полет који није никада престао и који ничим није могао бити угушен.

Непосредно уочи сусрета са јединицама народноослободилачке војске у септембру 1944. године, на читавој овој територији постојале су већ јаке организације. Поред организација на терену у већини округа постојала су и деловала и окружна и средња руководства. Поред организација и руководства КПЈ и СКОЈ-а, биле су већ формиране и развијале свестрану активност и организације и руководства Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, Јединственог народноослободилачког фронта, Антифашистичког фронта жена. Ако се томе дода и широко

развијена мрежа народноослободилачких одбора који су већ са великим искуством постојали и деловали на читавој територији, онда је сасвим разумљива потпуна ангажованост читавог подручја уже Србије у завршним борбама за ослобођење тога краја, Београда и читаве земље.

Јединице Народноослободилачке војске и касније јединице прослављене Црвене армије свуда су дочекиване са одушевљењем и са спремношћу да се учини све како би се омогућио што успешнији победоносни ход у завршним војним операцијама. Све за фронт! Све за победу! — то је била лозинка која је покретала све запретане снаге и мобилисала огромне револуционарне могућности. У одушевљењу пред предстојећом коначном победом чињени су и последњи напори да се са опљачканог и економски исцрпљеног подручја мобилишу и последња средства. И пре проглашене опште мобилизације, млади људи су се попут бујице сливали у редове бораца и придруживали партизанским одредима, који су у то време већ бројали по неколико хиљада бораца. Проблем оружја, који је читаво време представљао један од најтежих проблема, остао је то све до краја рата. Тек је долазак крупних јединица Народноослободилачке војске и јединица Црвене армије омогућио потпуно наоружање хиљада нових бораца.

Проблем оружја и проблем рањеника — то је на овој територији био проблем чије је решавање захтевало страховито много напора и изискивало небројене жртве. Нарочито је питање бриге и старање о рањеницима било скопчано са много труда и жртава. Морало се гинути да се рањени другови не би остављали на бојишту. Организација низа пунктова, читавог система земуница где би се обезбедио релативно, у датим могућностима, најбезбеднији смештај, потребна нега и одговарајућа исхрана; снабдевање најнеопходнијим санитарским материјалом и др. захтевало је много организационог и политичког рада и представљало је једно врло значајно подручје посебне активности. Помоћ градова у том погледу била је од неоцењиве вредности. Херојско држање народа било је у томе од пресудног значаја.

Несумњива је чињеница да је безрезервна, јединствена и одлучна подршка народа од првих дана устанка оружаним снагама народноослободилачког покрета била пресудан фактор будуће победе. Ослањајући се на то револуционарно раположење народа, народноослободилачка борба је врло брзо од оружаних акција појединих, истина од самог почетка врло бројних, оружаних одреда прерасла у широку општенародну револуционарну борбу — добила карактер општег народног покрета.

Као и свуда, и на подручју уже Србије било је случајева издаје и стављања у службу окупатора. Врхови буржоазије, компромитовани бирократски апарат, полиција и виши слојеви административне апаратуре, пре свега, доследно читавој својој издајничкој прошлости, врло су се лако и брзо ставили у службу окупатора и своју судбину тесно везали за судбину фашистичких завојевача. Пuteви до издаје бивали су различити, али сви су они водили сигурно ка срамном и прљавом крају. Било да се издаја правдала борбом против комунистичке опасности (Љотић, Аћимовић) или да јој се поред тога као циљ истицало чување српског народа (Недић, Драги Јовановић, Пећанац), било да се она покушавала објаснити потребом чекања док услови за борбу сазру и док савезници дођу (Дража Михаиловић), она је неумитном друштвенополитичком законитошћу врло брзо постајала оно што је у суштини била — огољена, демаскирана издаја народа, прљави и срамни службеници туђину.

И на овој територији, ту у непосредној близини Београда, под притиском наглог полета устанка шаролико коло квислинга било је приморано да врло брзо заигра отворено своју прљаву игру издаје и неприкривене колаборације са хитлеровским окупаторима. Под заштитом немачких јединица, у Београду, Смедереву и Крагујевцу били су гарнизони Д. Љотића и Марисава Петровића, наоружани немачким оружјем, финансирани од окупаторских власти. Одреди српске државне страже, а касније и одреди Пећанчевих четника, гарнизонирани по свим среским местима и свим важнијим индустријским и саобраћајним пунктовима, заједно са јединицама немачке и бугарске војске и белогардејским плаћеничким јединицама, обезбеђивали су и чували важне објекте од напада побуњеног народа и омогућавали спровођење систематике пљачке народа. И у најбуквалнијем смислу и физички измешани и срасли са војним одредима окупаторских јединица, они су терором, хагалењем, масовним уништењем покушавали да зауставе неумитно напредовање народне победе. Масовни покољ у Крагујевцу, попаљена Скела, суров обрачун са радницима Сењских рудника, Костолца, масовна убиства жена, деце, старца у Даросави, Вранићу, Друговцу, Бунару, свуда где је могао стићи непријатељски метак и кама убица, масовно одвођење у логор и терање на присилне радове у читавом Поморављу, Шумадији, Посавини, Подунављу и другим крајевима показала су право лице стравичног окупаторскоквинслишког злочиначког конгломерата.

Није требало много времена да нешто перфиднија и замаскиранија издаја четника Драже Михаиловића у својој прљавштини дође до пуног изражаја. Могли су они и даље живети, када је притисак народне борбе то дозвољавао,

по иланинама, извучити се исиод непосредне заштите немачких гарнизона, примати и даље немачко наоружање тајно и закулисно, извикивати родољубиве пароле и позивати на чекање — али узалуд. Издајнички нож Воје Триброђанина, кукавички напад у садејству са Немцима „војводе" Пилетића, срамно напуштање положаја и мучка бестидна предаја преко 300 шумедијских, космајских и других партизана и рањеника Немцима у Ваљеву од стране Главног штаба Драже Михаиловића — скинуло је коначно образину са лица најсрамнијих издајника окупиране земље и поробљеног народа који је устајао у беспоштедну борбу.

И по логици догађаја, срозавши се једном на позиције издаје, све те буржоаско-плаћеничке групације свих врста и боја нашле су се јединствене у једном: у злочинима према народу, у безрезервној и потпунај служби фашистичких окупатора, са чијим су крајем доживели и свој крај. Револуционарна борба народа збрисала их је, заједно са војничким снагама окупатора, са историјске позорнице. А револуционарна искуства стечена у рату, народ овог краја заједно са свим народима Југославије — под руководством КЈомунистичке партије ЈугОславИје и друга Тита — слио је са свим својим слободараким жаром у опште напоре за обнову ратом уништене земље, за изградњу бољег и легапег живота у новој социјалистичкој братакој заједници слободних и равноправних народа.

Дража Марковић